

A bandeira galega, a bandeira de Manuel Murguía e Rosalía de Castro

Pepe Barro

Deseñador gráfico

Todos os galegos coñecemos o significado da bandeira branca cunha banda transversal azul, de esquerda a dereita, pero descoñecemos a intención simbólica de Murguía na súa creación, tamén ignoramos o porqué do seu deseño, das súas formas e cores.

Podemos especular cunha inspiración heráldica para a banda transversal nunha das chamadas *pezas honrosas* da partición ou subdivisión dos escudos de armas, na chamada precisamente *banda*, que vai de esquerda a dereita, no medio do escudo. A *banda* heráldica tería a súa orixe, segundo algúns tratadistas, no talabarte que o cabaleiro levaba ao peito para termar da vaíña da espada.

As cores azul e branco parecen ter na Galiza, durante a segunda metade do século XIX, algún significado asociado ao país en diversas bandeiras e estandar-tes, quizais desde os tempos da bandeira do Batallón Literario (1808), “de seda branca con cenefa azul” (Costa 2019, pp. 6-13), pero a escolla da cor azul para a banda cómpre interpretala tamén como a elección da cor da Galiza, é dicir, a cor do campo do escudo heráldico do reino, desde a súa aparición no Segal’s Roll, ca. 1282 (Barro 2018, pp. 121-123). Coma en todas as bandeiras, o azul é a idea da cor azul, a cor franca, sen matices que a modulen.

A explicación simbólica do río Miño ou outras semellantes son desde logo sobreescritas, é dicir invencións posteriores á creación do símbolo.

A BANDEIRA BRANCA

Debemos comezar sinalando que cando Murguía publica o artigo “Armas y bandera de Galicia” (1887) a bandeira azul e branca aínda non existe:

La bandera de Galicia es blanca. Tal al menos se dice y asegura generalmente, confirmando el hecho de que la que el batallón de literarios llevó a campaña, es de este color. Del mismo y símbolo de pureza, era la que, según la tradición, tremolaba el Apóstol en la famosa y legendaria batalla de Clavijo. Por eso es blanco el pendón que la Iglesia compostelana saca en las procesiones y va delante de Santiago de á caballo...

Pois esa bandeira branca existía, pero en América (Barro 2018, pp. 130-132). Era a bandeira que os emigrantes estaban a izar nos centros galegos, iso si, cunha Cruz de Santiago vermella no centro. A orixe desa bandeira cómpre buscala na Real Congregación Nacional del Apóstol Santiago, “establecida en Madrid por los naturales y originarios de el Reyno de Galicia”, entidade fundada en 1741 e que se estende por América nos anos seguintes, ao estabelecerse en México, 1748; Buenos Aires, 1787; Veracruz, 1795; Cuba, 1804... Son as primeiras entidades asociativas da emigración galega que poñen en circulación unha bandeira que xa prescriben as Constitucións da dita Congregación (1742-1743, p. 33):

En lugar de Estandarte, se usará de un Guión, ò Pendoncillo, en forma de Vandera, de tafetán doble blanco, con la divisa del Reino de Galicia, y la Cruz del Santo Apóstol Santiago, en las Procesiones que huviere; el cual se pondrá también en las Fiestas de la Iglesia, en el sitio, que se tenga por conveniente...

Da desagregación desta *Vandera* van xurdir en Buenos Aires a bandeira e o estandarte do Terzo de Galegos, a forza máis numerosa dos voluntarios alistados para combater o asedio inglés á cidade en 1806. Desta bandeira existen na Galiza dúas reproducións facsímiles traídas da Arxentina, unha na Casa de Rosalía e outra na Real Academia Galega.

Na *Historia General del Reino de Galicia...* de Pascasio de Segúin (1847, p. 105) pódese ler tamén:

La bandera de Santiago es propia del Reino de Galicia. Debajo de ella militaban los gallegos en las batallas contra los moros [...], es el pendón de su cabeza, la ciudad del mismo Santiago de Galicia, y por tanto es la misma bandera del reino y la de su apostólico Capitán.

O Centro Galego de Buenos Aires aínda mantén esta bandeira até 1912 como recolle *Vida Gallega* (1912, nº. 38):

Con motivo de la inauguración de su nuevo local, el Centro Gallego de Buenos Aires estrenó una bandera que sustituye á la de Santiago, que hasta ahora había usado. La nueva bandera es blanca y la cruza una banda azul. Es, pues, por los colores, la bandera que preceptúa la Academia. Para ser oficial completamente, le falta sin embargo el escudo con el viril y las siete estrellas, en vez de él aparece la cruz de Santiago.

Neste mesmo número, *Vida Gallega* reproduce o texto da nota asinada por Murguía e Carré, presidente e secretario da Real Academia Galega, que fora remitida a América, ao señor Couceiro Vales, académico correspondente da RAG, e difundida por el:

Su color es blanco, con una banda, proporcionada a su tamaño, que la atraviesa diagonalmente, desde la parte superior izquierda a la parte baja derecha. La bandera tiene siempre que ajustarse a las dimensiones reglamentarias.

Semella que a transición entre a bandeira branca coa cruz de Santiago e a bandeira azul e branca foi doada desde o punto de vista do deseño. A cruz acabou estampada no centro da banda transversal azul, nunha sorte de sincretismo entre os vellos usos dos emigrantes e os novos símbolos que chegaban da Galiza. E velaí que a Cruz segue sendo o símbolo de identidade de moitos centros galegos e tamén a marca do Banco Gallego, que dispón de máis de trescentas oficinas na Arxentina. Por outra banda, no primeiro terzo do século vinte, a cruz de Santiago acabou por volver á Galiza como símbolo cargado de galegitude. Así aparece en publicacións diversas e mesmo acada gran protagonismo acolada nos novos deseños dos escudos do reino e, mesmo hoxe en día, a cruz aínda ten presenza nos emblemas de corenta e oito clubs galegos de fútbol, como o Loriga de Lalín ou o Celta de Vigo e no da propia Federación Galega de Fútbol.

A BANDEIRA AZUL E BRANCA E OS SEUS AUTORES

O 19 de abril de 1892, a *Gaceta de Galicia. Diario de Santiago* publicaba na primeira páxina o artigo “Artes industriales en Santiago. Estandarte para el Centro Gallego de La Habana” que contén o que, teño para min, é a primeira descrición que coñecemos da bandeira da Galiza:

Forman tan notable estandarte, dos paños de raso, de forma rectangular, de un metro setenta y cinco centímetros de altura por uno y veintidos de ancho. El destinado a cara principal —como si dijéramos el anverso— tiene los colores

de Galicia: campo blanco dividido por banda azul diagonal, de izquierda a derecha, y ostenta, en su centro, el blasón gallego...

A descripción continúa polo miúdo cos escudos do reino, das antigas oito provincias, pólas de carballo e de loureiro e “Simbolizando la antigua monarquía sueva [...] el fabuloso dragón, bordado con sedas verdes de varios tonos...” e aínda: “El otro paño ó cara posterior del estandarte solo tiene como asunto decorativo un medallón con la representación ecuestre de Santiago Apóstol en la batalla de Clavijo”. A nova bandeira non desbotaba o antigo símbolo, trasladáboo ao reverso: velaí por primeira vez o sincretismo simbólico da emigración en América.

O artigo alóngase cos pormenores da pedrería e da rotulación, bordada en ouro, e nomea as bordadoras de tan requintada peza que se expón no escaparate do comercio dos señores Rey y Luengo, comercio de Santiago que estaba situado na rúa da Caldeirería 33, e por detrás daba á praza da Universidade 7. Pero nada se di sobre a autoría do deseño deste auténtico artefacto simbólico nin da finalidade da encomenda do Centro Galego.

Cómpre complementar a información deste artigo cos datos que fornece un dos grandes activistas galegos na colonia galega da Habana, o escritor, membro da directiva do Centro e académico de número da RAG, Ramón Armada Teixeiro. Vexamos o que di no seu artigo “Discurso en la velada celebrada en La Habana el 27 de abril de 1919” (1920, pp. 87):

Años después, en 1891, comisionado el señor Murguía por este Centro Gallego para dirigir en Santiago la construcción de un estandarte para uso exclusivo de la Sociedad, remitido el diseño, con alegorías y detalles heráldicos, obra de la señorita Alejandra Murguía de Castro...

Velaquí nomeados no ano 1891, o autor intelectual e a autora material do deseño daquel estandarte que contén a bandeira galega. A encomenda tiña como finalidade lucilo no desfile do IV Centenario do Descubrimento de América, que se celebrou o 12 de outubro de 1892 na Habana. Felizmente dispomos dunha imaxe, reproducida en xilografía, de como era a carroza do Centro, aínda que non se ve o estandarte, pero a bandeira galega si aparece profusamente na decoración da carroza. Debemos estas imaxes a *La Ilustración Española y Americana*, que as publica o 15 de novembro de 1892. É quizais a primeira vez que se representa a bandeira galega (Barro 2018, pp. 133-135). Véxase o apéndice gráfico deste artigo.

A BANDEIRA DE ROSALÍA DE CASTRO

Deixamos dito xa, na epígrafe anterior, que os autores da bandeira son o marido e a filla máis vella de Rosalía de Castro, pero esta historia aínda reserva unha sorpresa.

En 1897 varios xornais da Galiza e da emigración (Costa 2019) reproducen un mesmo artigo, “La Bandera de Galicia”, publicando tamén un gráfico explicativo da súa forma e cores, editado orixinalmente na *Gaceta de Galicia. Diario de Santiago*, aínda que o número orixinal non se conserva. Velaí un parágrafo:

Sólo recordamos una solemnidad en que vimos el pabellón gallego desplegado a los cuatro vientos: fue cuando aquel puñado de escritores, en unión con la Sociedad Económica, llevaron a cabo la traslación de los restos de la gran Rosalía Castro desde el Cementerio de Iria Flavia al templo de Santo Domingo de Compostela. Desde entonces no la hemos vuelto a ver más.

O anónimo autor do artigo sitúa “el pabellón gallego desplegado a los cuatro vientos” nos actos de traslado dos restos de Rosalía a Bonaval, acto que tivo lugar o 25 de maio de 1891. Este foi un dos actos propagandísticos da Asociación Rexionalista Galega, que aquel mesmo ano organiza tamén os Xogos Florais do Idioma Galego, en Tui; o concurso para escoller un Himno Galego, na Coruña; e aínda en Pontedeume, no acto fundacional daquela Asociación, Galo Salinas pronuncia o primeiro discurso político en galego (Barro 2018, pp. 132-133).

Como queda dito, este artigo sitúa a bandeira no mesmo ano da encomenda do estandarte do Centro Galego a Murguía, en 1891, no mes de maio, concretamente no día 25. Un mes despois, o Goberno Español decide modificar a bandeira da Comandancia de Mariña da Coruña, tirándolle unha aspa á cruz do santo André, a petición da armada rusa, que utilizaba o mesmo pavillón mariño. Foi na Real Orde do 22 de xuño de 1891, como sinalaron Axeitos e Barreiro (2007, p. 88).

En 1843 o goberno español decide estender o pavillón da súa armada real a todas as unidades militares; daba comezo así a historia da bandeira española. Corenta e oito anos despois, en 1891, Manuel Murguía deseñaba a bandeira galega: non a impuxo ningún goberno, ningún exército lle rendeu honras, foi izada nos mastros por vontade popular.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Armada Teixeira, Ramón (1920). Discurso en la velada celebrada en La Habana el 27 de abril de 1919. *Boletín de la Real Academia Gallega*. 135, 85-88.
- Axeitos, Xosé Luís e Barreiro, Xosé Ramón (2007). A bandeira de Galicia. En: Xosé Ramón Barreiro e Ramón Villares, *Os símbolos de Galicia*. Santiago: Consello da Cultura Galega / Real Academia Galega, 79-104.
- Barro, Pepe (2018). O escudo e a bandeira da Galiza. En: *Máis que ver, cen historias do deseño na Galiza*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 122-137.
- Constituciones de la Real Congregación Nacional del Apóstol Santiago, establecida en Madrid por los naturales y originarios de el Reyno de Galicia*. Madrid. (1742-1743).
- Costa, Xoán (2019). A bandeira da Galiza, do concepto á imaxe. *Terra e Tempo*. 181, 6-13.
- Murguía, Manuel (1887). Armas y bandera de Galicia. *Galicia. Revista Regional*. 1, 7-12.
- [Redacción] (1892). Artes industriales en Santiago. Estandarte para el Centro Gallego de La Habana. *Gaceta de Galicia. Diario de Santiago*. 87 (19/IV/1892), 1.
- Seguín, Pascasio de (1847). *Historia general del reino de Galicia: idea de las grandezas, excelencias e historia eterna de dicho reino*. A Habana: [s.n.], Imprenta del Faro Industrial.

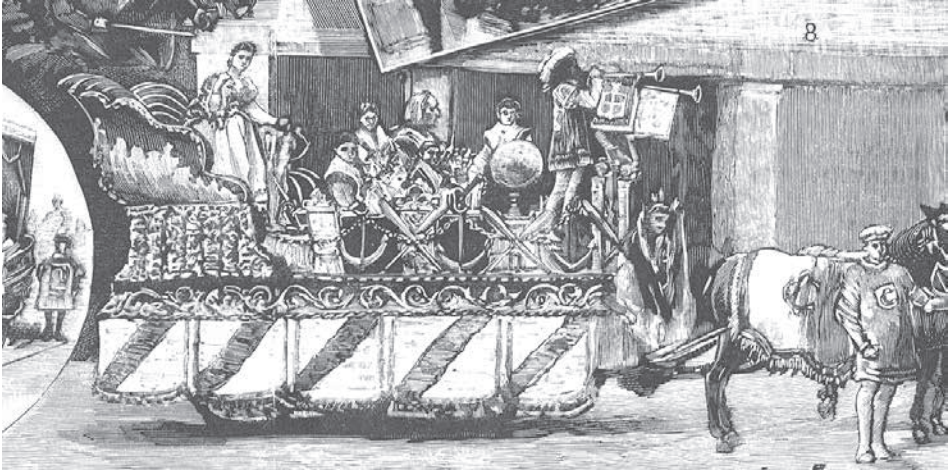
ANEXO GRÁFICO

Bandeira do Batallón Literario de 1808.

O fondo branco era obrigado, para poder representar o escudo da Universidade de Santiago, á dereita, e a Cruz de Santiago á esquerda, tal como ocorría nas bandeiras das monarquías europeas, antes da xeneralización das bandeiras derivadas dos pavillóns mariños. A cenefa orla azul é unha das poucas cores de tecido que quedaron na bandeira despois dos duros combates. Consérvase na Universidade de Santiago de Compostela

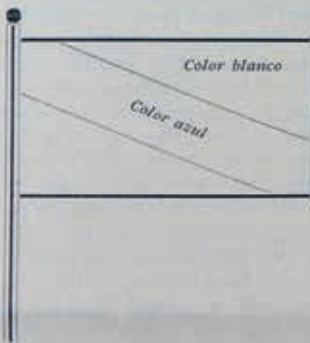
Bandeira branca coa cruz de Santiago nunha representación de Pardo de Cela no adarve da Frouxeira. O cadro é un óleo de Manuel Ángel Álvarez, pintado en 1882, á volta da emigración en Cuba. Consérvase na Deputación de Pontevedra

Carroza do Centro Galego no desfile do IV Centenario do Descubrimento de América. Pormenor dun gravado publicado en *La Ilustración Española y Americana* en 1892. É probabelmente a primeira representación da bandeira galega, repetida en pendóns que orlan o perímetro da carroza

La bandera gallega solo tiene dos colores, blanco y azul. El fondo es blanco, y desde el ángulo superior de la izquierda hasta el ángulo inferior de la derecha, atravesando el centro, una franja de color azul que debe tener de ancho la *tercera parte* del alto ó ancho total de la bandera.

Para que pueda verse de un modo gráfico representamos por líneas á continuación la forma de la bandera gallega:

Claro está que en el centro, como sucede en la bandera nacional, puede colocarse el escudo de Galicia que, como todos saben, está rematado por una corona real, ostentando en el centro el cáliz con las cruces en derredor.»

Pormenor do gráfico explicativo da forma e cores da bandeira galega, tal como foi publicado no *El Eco de Galicia* de Buenos Aires, en 1897

Cartón postal coa bandeira galega, editado pola Liga Gallega na Cruña, partido político constituído polos rexionalistas da Coruña, ca. 1897. Real Academia Galega

Bandeira de Curros Enríquez, que cubriu o seu cadaleito durante o enterro do poeta na Coruña en 1908. A bandeira fora custeada pola revista *Galicia* da Habana. Conservada na Real Academia Galega, é a bandeira galega máis antiga que coñecemos

Capela ardente de Manuel Murguía en 1923, no antigo pazo municipal da Coruña. A bandeira que cobre o seu corpo é a mesma que se utilizara no enterro de Curros

Bandeira galega de 1912, conservada no concello de Pontecesures. Fora un agasallo dos cesureses residentes na Habana á Liga de Amigos El Carmen

Bandeira galega de 1913, da Escola García Hermanos de Betanzos.
Consérvase no Museo das Mariñas

Bandeira galega do Coro Toxos e Froles de Ferrol, 1915, que a conserva actualmente

Bandeira galega das Irmandades da Fala da Coruña de 1918, deseño de Camilo Díaz Balaño. Foi custeada por unha colecta entre mulleres da sección feminina da Irmandade, un grupo de cigarreiras da fábrica da Coruña e outro grupo de mulleres de Sada. A bandeira desapareceu en 1936. Foto tirada dun cartón postal conservado polos herdeiros de Elvira Varela Bao

Bandeira das Irmandades da Fala de Betanzos, 1918. Museo das Mariñas

Estandarte de Cántigas da Terra da Coruña, de 1918.

O histórico estandarte presenta unha bandeira española que durante o franquismo cubriu a orixinal bandeira galega coa fouce, emblema das Irmandades da Fala. Consérvao o propio coro Cántigas da Terra

Desaparecido Cadro Artístico A Terraña, 1919. Esta histórica bandeira consérvase no coro Cantigas e Agarimos de Santiago de Compostela

Bandeira galega da Coral de Ruada, 1920, coa lenda *Terra a nosa*.
Deseño de Camilo Díaz Baliño e agasallada á coral pola Empresa Fraga

Bandeira galega no estandarte de 1922 do coro Queixumes dos Pinos da Coruña, que inclúe tamén a fouce das Irmandades da Fala. Desaparecido o coro, hoxe consérvase na Coral Follas Novas da Coruña

María Núñez co vestuario do coro do Centro Galego de Barcelona, a principios da década dos anos 30 do século pasado. Colección familiar

Bandeira de Álvaro das Casas, anterior a 1936, que estaba na súa casa de Santiago de Esposende, Ribadavia. Clodio González Pérez depositouna no Museo do Pobo Galego, que hoxe a conserva

Bandeira galega de Castelao e do Consello de Galiza. Realizada en 1946 por encomenda dun grupo de emigrantes, foi a bandeira que acompañou a Castelao nos actos políticos dos derradeiros anos da súa vida e mesmo cubriu o seu cadaleito no enterro. A súa viúva, Virxinia Pereira, depositouna na Real Academia Galega, que a custodia na actualidade

Bandeira galega dos anos cincuenta do século xx, ligada ao grupo galeguista de Manuel Seoane e José Castro na cidade uruguaia de Tacuarembó. Foi doada ao Museo das Mariñas por Xosé María Monterroso Devesa. Coa cruz de Santiago no centro da banda azul, é o prototipo da bandeira das comunidades de emigrantes en América. Ten unhas dimensións aproximadas de 285 x 145 cm

Bandeira galega do Centro Betanzos de Buenos Aires, ca. 1951. Museo das Mariñas

Cartaz deseñado por Luis Seoane para o cincuentenario do Centro Galego de Buenos Aires, 1957. A bandeira galega coa Cruz de Santiago aparece izada na fachada do sede social. A peza consérvase na Fundación Penzol

Tumba de Manuel Murguía no cemiterio de Santo Amaro da Coruña, coa placa colocada pola Real Academia e o Concello da Coruña no seu centenario en 2023. O deseño de Pepe Barro, realizado en prefabricado de formigón branco de alta densidade, recolle o principal trazo gráfico da bandeira galega, a súa banda transversal